

ЗЕМЛЯ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Пашков І.А. (м. Запоріжжя)

Анотації

У статті розкрито значення земельних ресурсів для розвитку суспільства, його продуктивних сил. Досліджено основні тенденції використання, відтворення та охорони земельних ресурсів в Україні. Виявлено суперечності проведення земельної реформи. Узагальнено основні науково-теоретичні уявлення щодо особливостей і тенденцій розвитку земельних відносин; визначено основні проблеми землекористування. Розроблено понятійний апарат сталого землекористування, на основі системного підходу визначено його принципи, обґрунтовано систему планування сталого землекористування та процес його здійснення. Обґрунтовується управлінський інструментарій забезпечення раціонального землекористування.

The article demonstrates the value of the land resources for the development of the society and productive forces. The major tendencies of the Ukrainian land resources usage, restoration and protection are explored. The controversial issues in the land reform implementation are determined. The necessity of creation of the scientific system of steady development of land-tenure is considered in the article. The administrative tool of providing of rational land-tenure is grounded.

Ключові слова

ЗЕМЛЯ, ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ, ОХОРОНА ЗЕМЕЛЬ, СТІЙКИЙ РОЗВИТОК, СТАЛЕ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ, ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА

Актуальність теми

Земля є основою людського існування, що визначає її важливу роль у процесі соціально-економічного розвитку суспільства. Як основа екосистеми, знаряддя і предмет виробництва, об'єкт права власності вона є базисом сталого розвитку, умовою соціального прогресу та добробуту людини. Політичні й економічні зміни, які почалися в країнах Центральної та Східної Європи на початку 90-х років ХХ століття, охопили і сферу землекористування. Протягом реформування змінено колишній земельний устрій, закладено нові принципи розвитку земельних відносин. Історія не знає прикладів, коли протягом одного десятиліття земельна власність була повністю змінена в такий спосіб. Сьогодні в Україні налічується 22,2 млн. власників землі, 3,2 млн. землекористувачів. В Україні близько 7 млн. громадян отримали земельні сертифікати, що засвідчують право власності на земельний пай, з них близько 6,8 млн. селян вже отримали державні акти на право приватної власності на землю.

Одночасно 11 млн. громадян здійснили приватизацію земельних ділянок: для будівництва і обслуговування житлових будинків, господарських приміщень, садівництва, дачного і гаражного будівництва та інше. В процесі реформування земельних відносин на базі 11,3 тис КСП створені 16,1 тис. агроформувань нового типу. Разом з тим, остання земельна реформа в Україні, яка тривала з 1991 року, не вирішила покладених на неї завдань. Здійснення масштабних земельних перетворень на таких величезних територіях обумовило виникнення гострих проблем соціального, економічного і екологічного характеру. Зокрема, належним чином не забезпечується раціональне використання та охорона земельних ресурсів, відтворення продуктивного потенціалу сільськогосподарських земель. Оскільки процеси земельного реформування в цей період відбувалися повільно, земельне питання стало вкрай заполітизованим, а перехід землі ефективним господарям - практично заблокованим. У зв'язку з цим виникла потреба формування нової парадигми землекористування в Україні - концепції *сталого землекористування*, яка могла б забезпечити підвищення добробуту людей, вирішити проблеми, пов'язані з деградацією навколишнього середовища, поліпшення екологічного стану земель. У відносинах "людина-земля" сьогодні переплітаються накопичені за багато років духовні, економічні, соціальні, екологічні, правові, моральні, технологічні й інші проблеми життєдіяльності суспільства. Для їхнього розв'язання потрібна наукова і практична робота по переходу до багатоукладного використання землі з різними формами власності на основі глибокого філософського дискурсу, усталених юридичних норм, обґрунтованих соціальних, екологічних та економічних критеріїв, взаємопов'язаного вирішення коротко- і довгострокових завдань тощо. Особливо загострилися питання збереження, раціонального використання і розширеного відтворення земельних ресурсів як базису сталого розвитку України. Актуальною проблемою сьогодення є розв'язання цих питань відповідно до принципів сталого розвитку, задекларованих на конференції ООН в Ріо-де-Жанейро (1992 р.). Підсумки Всесвітньої конференції в Йоханезбурзі (2002 р.) і останніх екологічних форумів засвідчили, що людство мало просунулося вперед у цьому напрямі. Особливу увагу слід зосередити на здійсненні сталого розвитку землекористування шляхом комплексного розв'язання проблем забезпечення раціонального використання землі. Однією з важливих складових їх вирішення є оптимізація землекористування. З переходом до ринкових відносин, впровадженням приватної власності на землю умови землекористування кардинально змінилися. Перед наукою і практикою постала необхідність зваженого перегляду світоглядних, теоретичних і методологічних основ землекористування та удосконалення механізму управління раціональним використанням земельних ресурсів. Формування нової філософії та методології

сталого землекористування в Україні відкриває можливості застосування її результатів не тільки для ефективного регулювання земельних відносин, а й організації охорони та раціонального використання земельних угідь, визначення і обґрунтування системи економічних та організаційно-господарських заходів щодо відновлення їх продуктивності.

Мета статті

Метою статті є аналіз нової парадигми землекористування в Україні – концепції сталого землекористування за умов формування соціально-орієнтовної ринкової економіки, поглиблення філософських, методологічних і методичних основ раціонального використання земельних ресурсів, оптимізації економічних, соціальних і екологічних складових землекористування, визначення та обґрунтування системи заходів щодо підвищення соціально-економічної ефективності використання та відтворення продуктивного потенціалу земель.

Аналіз останніх досліджень.

Обґрунтуванню ролі і місця земельних ресурсів в системі соціально-економічного розвитку присвячена значна кількість наукових праць провідних вітчизняних учених, таких як С. Бобильов, П. Борщевський, В. Будзяк, В. Голян, А. Крисак, М. Комаров, Д. Крисанов, М. Максимцов, Л. Новаковський, А. Третяк, Л. Шашула [2; 4-7; 9; 10-14], та вчених інших країн, а також публікацій відомих громадських діячів. Одні з них розглядають землю (земельні ресурси) як чинник соціально-економічного розвитку та як ресурс, що служить динамізації розширеного відтворення національного багатства. Інші вважають, що земельні ресурси розглядаються як основа ресурсного потенціалу аграрної сфери, яка відіграє вирішальну роль у розвитку сільськогосподарського виробництва та забезпечення населення життєво необхідними благами. Наприклад, С. Бобильов визначає землю як матеріальну основу благополуччя членів суспільства, просторовий базис для розміщення продуктивних сил і розселення людей, основу для нормального перебігу відтворювальних процесів усіх чинників економічного росту — трудових, матеріально-технічних та природних [10, с.28]. П. Борщевський вважає земельні ресурси одним з найважливіших компонентів природного середовища, які використовуються для виробництва матеріальних благ. Земельні ресурси, на його думку, є незамінним національним багатством. Людина без землі не може творити, оскільки це той матеріал, на якому і за допомогою якого працею створюються продукти — результати її діяльності [6, с.7]. На думку В. Будзяка, земля завжди була необхідною умовою і складовим елементом процесу відтворення матеріальних цінностей, у тому числі тих, які безпосередньо не створюються в сільському господарстві [2, с.168]. М. Комаров та М. Максимцов стверджують, що земля та її природні ресурси є, як

Земля як чинник соціального розвитку

відомо, не тільки одним із чинників виробництва та економічного росту, але й основою життєдіяльності [7, с.24].

Розкриваючи місце і значення земельного чинника у суспільному відтворенні, дослідники звертають увагу на його сільськогосподарську цінність, визначають як основну ланку аграрного виробництва. Так, Д. Крисанов розглядає землю як найважливіший ресурс сільського господарства [4, с.379]. На думку Л. Шашули, земля є найважливішим сільськогосподарським капіталом країни, тим інституціональним центром, об'єднавшись навколо якого усіма іншими пріоритетними сегментами ринку, можна розробити іншу в соціальному плані модель заможності та вийти на якісно новий рівень економічного розвитку [9, с.152]. Л. Новаковський стверджує, що без землі процес виробництва як сільськогосподарської, так і лісогосподарської продукції, взагалі неможливий. Отже, економічне, ефективне, раціональне і екологічнобезпечне використання земельного фонду та його всіляка охорона є в сучасних умовах однією з найбільш актуальних проблем національної безпеки країни [5, с.4]. Проблема сталого розвитку в Україні принципово нова. У першу чергу це стосується використання земельних ресурсів. Дискусії щодо наукового обґрунтування сталого розвитку, раціонального використання земельних ресурсів набувають все більшої гостроти. Вагомий внесок у розробку концептуальних і теоретико-методологічних основ сталого землекористування внесли провідні вітчизняні вчені: О.М.Алимов, О.Ф. Балацький, П.П. Борщевський, І.К. Бистряков, С.Ю. Булигін, В.Г.Воронкова, А.С. Даниленко, Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, Д.С. Добряк, А.С. Лисецький, І.І. Лукінов, В.В.Медведєв, Я.В. Коваль, Л.Я. Новаковський, М.Ф. Реймерс, Ф.С. Сайко, В.П. Ситник, О.Г. Тараріко, В.М. Трегобчук, А.М. Третяк, Ю.Ю.Туниця, М.А. Хвесик, В.П. Цемко, М.К.Шикула, так і зарубіжні дослідники: В.Р. Беленький, С.М. Волков, Д. Брюс, Х.Л. Даймонд, В.В. Докучаєв, В.І. Кірюшин, П.Ф. Ноан, С.І. Сай, Ф. Харісон, В.Н.Хлистун та ін. Водночас, слід вказати на недостатність наукового опрацювання філософських, теоретичних основ та визначення практичних заходів щодо сталого землекористування в Україні як на державному рівні, так і в наукових установах. Крім того, низька професійна підготовка спеціалістів у галузі землеустрою, земельного кадастру та оцінки землі, відсутність чіткої політики в галузі земельних відносин ослаблюють позитивні досягнення земельної реформи. Розвиток філософських засад землекористування потребує якісно нових підходів у розвитку та реалізації концепції сталого розвитку.

Постановка проблеми

Земельні ресурси є об'єктивним чинником соціально-економічного розвитку незалежно від політичних режимів, уподобань більшості, пріоритетів влади і аграрне природокористування забезпечує їх залучення у відтворювальний процес. При цьому

важливо, щоб форми, методи, способи та інструменти такого залучення працювали в інтересах місцевого населення та держави, а не в інтересах аграрного лобі, забезпечували систему противаг між цілями власників та пріоритетами користувачів, сприяли перманентному стимулюванню природоохоронної діяльності. Цінність земельного капіталу зростає у зв'язку з посиленням процесів інтернаціоналізації, глобалізації та інтеграції світогосподарських зв'язків, а також з активізацією міжнародної кооперації та транскордонного співробітництва. Особливо це стосується доступу до володіння та користування мінерально-сировинними ресурсами, насамперед, паливно-енергетичними, тому що нестабільність балансу противаг між світовими центрами тяжіння ще більше посилили проблему енергетичної безпеки окремих регіонів та країн світу. За минулі роки в системі землекористування нашої країни визначилися такі тенденції: перебудова системи землекористування призвела до зниження ефективності сільськогосподарського виробництва, погіршення використання землі як основного засобу виробництва; продовжує погіршуватися екологічна ситуація при землекористуванні; знижується і до того низький за часів радянської влади рівень життя сільських жителів, різко погіршилась демографічна ситуація на селі [10;11;12]. Все це свідчить про те, що в нинішніх умовах вирішення проблем, що склалися в галузі землекористування, неможливе без переходу до моделі сталого розвитку. У відповідності з принципами Ріо-де-Жанейрської конференції слід розробити науково-обґрунтовану систему сталого розвитку для кожної галузі народного господарства, зокрема і для землекористування. Вагомий внесок у розробку наукових основ комплексної оцінки сталого розвитку землекористування внесли провідні вітчизняні вчені, а саме: Тихонов А.Г., Царенко О.М., Гребенюк Н.В., Тихоненко О.В., Третяк А.М., Феденко В.П., Хвесик М.А., Голян В.А., Крисак А.І. та ін. Разом із тим єдиної системи показників для здійснення спостереження за розвитком землекористування, визначення рівня його сталості та індикації цього процесу в часі досі не існує.

Обговорення проблеми

Базисом сталого розвитку країни є земля, що розглядається як фізичний об'єкт, із своєю топографією і територіально просторовими характеристиками. У більш широкому розумінні вживається поняття земельні ресурси, тобто основа природного і суспільного (соціального) життя. Розглядаючи земельні ресурси як складову частину екосистеми, слід виходити з того, що екосистема - це єдиний природний комплекс, який утворений живими організмами і середовищем їх існування, де живі й неживі елементи пов'язані між собою обміном речовин і енергії. Щоб земля була постійним джерелом багатства людей, вона повинна раціонально використовуватися. Для цього необхідна нова парадигма - концепція Земля як чинник соціального розвитку

сталого землекористування. Стале землекористування, на наш погляд, - це така система відносин суспільного розвитку, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану земельних ресурсів, задоволенням матеріальних і духовних потреб населення. Обґрунтовуючи необхідність сталого землекористування, його важливість з метою збереження земельних ресурсів, необхідно спиратися на основні соціальні, економічні та екологічні закони та принципи. Якщо основні соціальні, економічні та екологічні закони сформовані, то принципи сталого землекористування як часткові принципи сталого розвитку суспільства в цілому, поки що повністю не розкриті. Вважаємо вкрай необхідним в умовах реформування земельних відносин додержуватись насамперед таких принципів: системний підхід до раціоналізації землеволодіння і землекористування; охорони земель; своєчасного усунення та попередження негативного впливу деградованих земель на здоров'я і добробут населення, навколишнє середовище; забезпечення задоволення соціально-економічних інтересів у сфері земельних відносин та їх гармонізації з екологічною складовою.

Розкриваючи зміст системного підходу, доцільно розглядати землекористування у тривимірній системі координат: економічної (економічні потреби використання земельних ресурсів і ґрунтів, характер використання землі, ринок продуктів, розміщення виробництва, рівень інтенсифікації, розвиток інфраструктури тощо); соціальної (соціальні інституції землекористування і землеволодіння, зокрема, господарський уклад, комплекс розпоряджень та обов'язків людини по відношенню до землі, земельний устрій, право власності на землю, сервітути, соціальна інфраструктура); екологічної (природно-ресурсний потенціал, агроекологічні особливості використання ґрунтів, якість продукції, екологічний стан ґрунтів, екологічні обмеження). Потребує подальшого обґрунтування поняття планування сталого землекористування. Сутність його полягає у збалансуванні екологічних, економічних і соціальних цілей на основі врахування властивостей земельних ресурсів, їх цінності та особливостей використання на певній території. Планування сталого землекористування є системою комплексних заходів щодо раціонального використання землі та природних ресурсів з орієнтацією на майбутнє. Орієнтирами планування сталого землекористування є: прийнятний баланс охорони, збереження і розвитку землекористування; використання землі на основі сталості розвитку суспільства; реалізація інтегрованих урядових дій в сфері земельних відносин (запобігання конфліктам, координація повноважень та обов'язків, співробітництво та ін.); залучення громадськості до участі у процесі планування сталого землекористування; покращення рівня знань про значення і роль

землі та земельних ресурсів при прийнятті рішень; підтримка і впровадження ініціатив природоохоронних організацій в управлінні земельними ресурсами; раціональне землекористування [14].

Процес планування повинен базуватися на принципах, які, на нашу думку, відображають філософію планування сталого землекористування: справедливість, міждисциплінарний підхід, попередні консультації, доступ до інформації, безперервність процедури планування, розв'язання проблем планування, комплексна соціально-економічна оцінка території, реагування на непередбачувані зміни. Планування сталого землекористування має включати низку послідовних систематичних заходів щодо планування, які передбачають структурування процесу планування на окремі стадії: підготовча; ініціювання плану; збір і аналіз даних; розробка плану; схвалення плану і реалізація плану. Нами пропонується систематична розробка та реалізація схем планування раціонального землекористування з урахуванням соціальних уподобань та визначення економічних й екологічних пріоритетів на міжрегіональному, регіональному і місцевому ієрархічних рівнях управління. Основним інструментом досягнення сталого розвитку є інститут власності на землю. Аналіз виявив насамперед такі ключові проблеми власності на землю: земельні угіддя (ділянки) в основному не ідентифіковані як об'єкти власності (відсутня чітка і визначена система права власності на землю); державні органи управління, на які покладено обов'язки по регулюванню природокористування й охороні навколишнього середовища, не здійснюють ефективну реалізацію прав земельної власності, не визначені еколого-правові аспекти щодо реалізації права власності на землю; економічний зміст власності на земельні ресурси не забезпечує правомірний та рівний розподіл земельної ренти; відсутній економіко-правовий механізм обґрунтованого і справедливого розподілу рентних доходів; недостатньо врегульовано законодавство щодо права власності на землю, існують глибокі протиріччя як між законами, що забезпечують нормативно-правове регулювання використання різних ресурсів, так і в окремих законодавчих актах. На наш погляд, реалізація права власності не повинна завдавати шкоди правам людини або держави, обмежувати чи зачіпати свободи та принижувати гідність громадян, порушувати інтереси суспільства; погіршувати екологічну ситуацію і природну якість землі. Для забезпечення сталого розвитку необхідне формування такого права власності на землю, за допомогою якого чітко визначається правомочність суб'єктів землекористування, встановлюється повноваження по володінню, користуванню та розпорядженню землею. У відносинах земельної власності повною мірою повинні втілюватися екологічні та економічні складові землекористування, соціальні зв'язки і процеси. Забезпечення такого принципу сприятиме сталому розвитку суспільства [13]. Одним із

Земля як чинник соціального розвитку

регулятивних інструментів забезпечення сталого землекористування є система управління, яка спирається на визнання землі джерелом багатства. Вважаємо, що управління земельними ресурсами повинно охоплювати всі процеси земельних відносин, землекористування і землеволодіння, зокрема: землевпорядкування території і землеустрою господарств, формування раціонального розподілу земель між галузями господарського комплексу, заходи щодо ефективного використання та охорони земель. Найбільш повна оцінка природного і господарського стану земельних ресурсів забезпечується системою державного земельного кадастру, на основі якого повинні науково обґрунтовано розв'язуватися питання організації раціонального землекористування. Останнім часом виникла необхідність введення в неї нової складової - реєстрації землеволодіння, землекористування і об'єктів нерухомості, що відображає правовий статус та господарський стан використання земель за цільовим призначенням. Дослідженням встановлено, що реєстрація землі сприяє вирішенню як економічних, так і соціальних проблем. Добре продумана система реєстрації забезпечує розвиток земельного ринку і підвищення ефективності використання земель, а також захист прав на нерухоме майно, що значною мірою нормалізує економічне життя країни. Управління раціональним землекористуванням здійснюється за допомогою постійного моніторингу за станом земельних ресурсів.

Висновки

Підсумовуючи викладені вище обґрунтування ролі і значення землі в життєдіяльності людей, можна стверджувати, що земельні ресурси — це не просто чинник виробництва, а те благо, яке забезпечує просторові та територіальні передумови використання ресурсної бази економічного та соціального розвитку, а також перманентне її відтворення. З огляду на це, питання раціонального використання та охорони земельних ресурсів має стати пріоритетним напрямком не лише економічної, а й соціальної та екологічної політики. Земельні ресурси відіграють важливу роль у розвитку продуктивних сил будь-якої країни незалежно від політичного устрою та суспільно-економічної формації. Надлишок земель створює окремим державам додаткові переваги над своїми конкурентами, підвищує їхню господарську самодостатність та дає можливість ефективніше маневрувати іншими чинниками виробництва, а дефіцит змушує формувати ресурсоекономну модель землекористування, щоб забезпечити збалансований та поступальний розвиток окремих сфер діяльності, а також оптимізувати відтворювальні пропорції. З огляду на сказане вище, земельні ресурси відіграють доленосне значення не тільки для розвитку національної економіки, а й для суспільства в цілому. Недостатня структурованість окремих секторів та сегментів господарського комплексу, несформованість інституціональної

структури економіки, низька адаптивність вітчизняних підприємств до змін кон'юнктури на світових ринках й надалі детермінують державну політику в напрямку стимулювання «прихованого» екстенсивного залучення у відтворювальний процес природно-ресурсної бази соціально-економічного розвитку, в якій земельні ресурси відіграють роль основного територіального ресурсу, що концентрує переважну більшість складових природного капіталу. Філософське осмислення функціональних властивостей і суспільної ролі землі як природного ресурсу має вирішальне значення для визначення теоретичних і методологічних основ сталого розвитку. Доведено, що у контексті сталого розвитку найбільш важливим є комплексне дослідження об'єктивних природних властивостей та суб'єктивних соціально-економічних особливостей використання земель. Внаслідок непослідовності проведення окремих етапів земельної реформи в Україні та спрощеного підходу до вирішення низки проблемних питань, здійснювалися зміни суто зовнішнього характеру як щодо суб'єктів землеволодіння, так і характеру землекористування. Якісних зрушень щодо посилення соціальної та екологічної орієнтованості залучення земельних ресурсів у господарський оборот, поліпшення інституціонального забезпечення відносин власності й організаційно-правових форм організації сільськогосподарського виробництва так і не відбулося. Тому виникає необхідність створення дієвого механізму вдосконалення земельної політики в контексті сталого розвитку, який сприятиме інвестиційному забезпеченню агротехнічних та природоохоронних робіт, що дасть можливість підвищити соціально-економічну та екологічну ефективність землекористування в Україні.

Перспективи подальших наукових досліджень

Потребують додаткового обґрунтування філософські, теоретичні та методологічні аспекти щодо застосування різноманітних інструментів забезпечення управління земельними ресурсами в контексті їх функцій (методи, засоби, принципи), має бути доведена їх значення і необхідність удосконалення. По кожній складовій системі землеустрою та землекористування мають бути визначені ключові економічні, соціальні, екологічні, правові, моральні, технологічні й інші проблеми. Це допоможе більш чітко визначити цілі, принципи оздоровлення соціально-економічної та екологічної ситуації в Україні, розробити ефективний антикризовий план дій з визначенням необхідних коротко- і довгострокових завдань.

Джерела

1. Земельний кодекс України від 25.10.2001 №2768-111, редакція від 31.03.2006//zakon1.rada.gov.ua.

2. Будзяк В.М. Трансформація земельної власності в сільському господарстві // Продуктивні сили і регіональна економіка: Зб. наук. праць. - Ч. 2. — К.: РВПС України НАН України, 2002. - С. 168-173.

3. Данилишин Б. Земельні відносини як чинник розвитку // Урядовий кур'єр.— 2006.— №91.- С. 6.
4. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: Монографія/О.М. Алимов, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук та ін. - К.: Об'єднаний інститут економіки НАНУ України, 2005.
5. Землеустрій - основа державної земельної політики України: Круглий стіл в Державному комітеті України по земельних ресурсах // Землевпорядний вісник.- 2006.- №1. — С. 3-9.
6. Підвищення ефективності використання, відтворення і охорони земельних ресурсів регіону/ Борщевський П.П., Чернюк М.О., Заремба В.М., Коренюк П.І., Князьков О.П. - К.: Аграрна наука, 1998.
7. Ресурсный потенциал экономического роста. - М.: Путь России: Экономическая литература, 2002.
8. Царенко О.М., Чупіс А.В. Фінансово-економічний механізм землекористування // Вісник Сумського державного аграрного університету.- Серія «Фінанси і кредит».- 2001.- №1. - С. 14—17.
9. Шашула Л.О. Розвиток земельних відносин в історичній ретроспективі // Продуктивні сили і регіональна економіка: Зб. наук, праць. - Ч. 2. — К.: РВПС України НАН України, 2002. - С. 152-161.
10. Хвесик М.А., Голян В.А. Інституціональне забезпечення землекористування: теорія і практика: Монографія. – К.: Книжкове видавництво НАУ, 2006.
11. Голян В.А., Крисак А.І. Еколого-економічні проблеми землекористування в Україні// Актуальні проблеми економіки. - 2007.- №1.- С.117-124.
12. Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку та трансформації/ Під загальн. ред. Б.М. Данилишина. - К: ЗАТ «Нічлава».- 2006.
13. Третяк А.М. Зміна пріоритетів земельної реформи у зв'язку з удосконаленням економічних відносин власності на землю // Вісник аграрної науки.- 2008.- №2.- С.5-10.
14. Третяк А.М., Другак В.М., Романська Д.П. Землевпорядне проектування: теоретичні та методичні основи інвестицій у землекористування. – К.: ТОВ «ЦЗРУ», 2007.
15. Тихонов А.Г., Гребенюк Н.В., Тихоненко О.В., Феденко В.П. Наукові засади сталого розвитку землекористування: індикація екологічного стану // Землевпорядкування. – 2003. - №1. – С.15-20.

Стаття надійшла 01.04.2009 р.